

elméleti fogalmakat, az irodalom s a művészetek kölcsönhatását, mind pedig saját nemzeti irodalmuk történelmi-esztétikai sajátosságait. Örömmel fedezzük fel a kötetet szerkesztő amerikai professzor, Ulrich Weisstein tanulmányában — ez nyilván a nemzetközi összefogás, kölcsönös tájékoztatás eredménye — Kassák és Blaga nevét s az utalást expresszionista implikációjú lírájukra, mint ahogy figyelemmel követjük, mit tár a magyar, illetve a román irodalom expresszionista hagyományai-ból az irodalomtudomány nemzetközi közvéleménye elé Szabolcsi Miklós, illetve Al. Dima és Dan Grigorescu. (Vajda György Mihály tanulmánya az expresszionizmus filozófiai hátterét vizsgálja.) Örömmel látjuk az avantgarde mozgalmi eseményeinek krónikáját, sajnáljuk viszont, hogy József Attilára csupán utal a tanulmányíró. De hát nyilván csak kezdetről van szó, a hiányokat az elkövetkezőkben pótolni lehet. (Bántó viszont a sajtóhibák megengedhetetlenül nagy száma — minden nyelvű szövegben, név- és címírásban —, s a gondatlan nyomás, illetve a műszaki ellenőrzés felületessége.)

Végigszáguldottunk tízegy-néhány kötetben. Mi más maradhat meg e viharzásból, információözbönből, mint néhány benyomás, felvillanó gondolat? Külön-külön mindegyik könyvvel heteken-hónapokon és oldalakon át lehetne, kellene foglalkozni. Kinek van erre menet közben ideje? Az alapos, a teljes megértéshez egyet-kettőt kellene kiválasztanunk, s mondatról mondatra haladnunk. Úgy, ahogy szak-szöveget fordít az ember: néhányoldalas „sebességgel” haladva előre, rendszeres napi munka mellett. Marino irodalomkritikai kézikönyvéből (*Introducere în critica literară*) pár hónap múlva vállalnám is a vizsgázást. A többi idézett kötetből mel-lékételt sem szívesen húznék... De ha éppen kihúznám valamelyiket, talán még-sem kellene visszakérnem az indexemet...

Kántor Lajos

A mától a jelenig

Bretter György második kötetében* a vágyak íve a jelenhez, az emberekhez hajolt, és párbeszédbe elegyedett velük. Az indulás feszültségét a megérkezés izgalma váltotta fel: az állandó önmeg-haladás vágya. Az első kötet visszate-kintőjében még így írt: „A világot bir-tokbavevő gondolat tovább álmodja magát: új valóságot tulajdonít önma-gának, hogy ismét életre kelhessen, s végighallgassa a világ erkölcsi ítéletét.” Ezúttal az előszó hangja már szigorúbb: az erkölcsi ítélet pusztá végighallgatása helyett ő maga lép fel az ítélet igényével: „Felülkerekedni a diszkurzív intellektus esetlegességén és felmérni a világot, megragadni a folyamatot a fo-lyamat révén és a ráció felé indulni: ez a feladat.” (6.) Mert Bretter írói becsvágya nem valamilyen szerzői hiú-ság álarca — hiszen minden írásának erkölcsi platformja a jelennel vállalt jóban-rosszban való közösség —, hanem az elkötelezettség önarcképe, amint írásaiban a jelent vállalva hajol önmaga

főlé. Ohaja az, hogy gondolatai mindig fiatalon lépést tartsanak a fejlődővel, és a létezőt is továbbfejlődésre késztessek. A haladásba vetett hite (nem illúziója, mert az illúziót tagadja) avatja gondo-latait hiteles írásokká.

A csak a mában élők szerzőnk írói magatartását, írásai hitelességét persze nem érthetik meg. Mert igaz, hogy a célszerűségből fakadó cél eszmei létre-jötté a visszatekintést igényli, de a cél valóra váltását a cél realis kitűzése fel-tételezi. Felejtve ezt, a csak a mában élők a cél kitűzése helyett a pusztá máat osztályozzák, a cél hitelességének kontrollja helyett csupán az alternatív-ák között tippelnek. „Jó lóra tett” — gondolhatnak ők, ha például Bretter ta-nulmányának egyik-másik alanya vagy tárgya befutott alkotóvá, illetve alkotás-sá nőtt. Pedig — bocsánatot kérve a meg nem nevezett alanytól a gondolt hasonlatért — nem a ló volt jó, hanem a tétel igaz. Vagy, ami ugyanaz, az evi-denciák lovagjának is véltették őt, és írásai igazságát az egymásmellettiség vagy -utániság vélt okságával cserélték össze. Tévedéseik Karinthy hőseit jut-

* Bretter György: Párbeszéd a - jelennel. Kri-terion Könyvkiadó. Bukarest, 1973.

tatják eszünkbe, aki irányította a szél-fúttá felhőket pontosan arra, amerre egyébként is haladtak, irányította a vilámost is, megint csak pontosan arra, amerre különben is befordult, és irányította a naplementét is, a hold feljöttét is, vezényelte a világegyetemet...

Túl Bretteren és az esszén, a pusztában gondolkodók persze az alkotó gondolat igazságát, az eszmény és valóság dialektikáját szüntetik meg. Nem látják, hogy ők maguk azok, akik gondolkodás helyett csak tippelnek, és a továbbgondolás helyett az eszményeket bevárva integetnek mindennek, ami megérkezik... De ők maguk nem mennek tovább (egyébként Karinyth hőse végül is a Lipótmezőre érkezett meg). Bretter ezt a magatartást leplezte le egyik írásának már a mottójában: „Ints, és menj tovább...” (*Hipotézis a nemzetédek kettős nyelvéről*, 126.).

A fejlődés vigyázását *Lenin, vagy a teljes magyarázat elve* című tanulmányában programszerűen is megfogalmazza. A filozófiai totális modell kialakításáért folytatott eszmei harcot a *teljes magyarázat* gondolati igényével kell kezdeni. „Ez az igény azután előbb vagy utóbb létrehozza kielégítésének eszközeit is: azt a »másik« filozófiát.” (61.)

Persze, felmerülhet a kérdés (amint fel is merült): a totális modell és a teljes magyarázat elvének kettőssége nem szüli-e a duplex veritas paradoxonát? Erre volt válasz Bretter esszé-sorozata, a teljes magyarázatok „láncreakciója”, amelyben nevükön nevezi a dolgokat: a fogalmiság síkján szervezeten (újra) meghatározta a valóságot rejtő szembeálló szavakat; teljes magyarázatai révén indult el a totális modell megragadása felé vezető úton, amelynek egyik fontos állomása a *Párbeszéd a jelennel* azáltal, hogy egy kiforrott nyelvfilozófiai munkásság eredményeit tükrözi.

A nyelvfilozófia általánosító mezőjét Bretter szinte heurisztikusan találta meg. Már parabolái is (*Apollón, nimfa, szerelem; Valamikor Silenus őrizte a forrásokat; Hérakleitosz, a filozófus, Hermodorosz barátja*) sejtették e mező belátását, mégis kultúránk mai gyakorlati feladatai figyelmeztették: majdnem minden kulturális tevékenységünk a felvilágosodás racionalizmusát idézve az ész ítélőszéke előtt a nyelv közegében ellenőrzi önmagát. Ezt vette észre már akkor is, amikor kultúránk irodalomközpontúságának vitáit elemezte, és végig ezután is, amikor értékeink megmérése során magukat a mértekegységeket is ellenőrizte: a fogalmakat, a fogalmak történetét és a fogalmainkhoz való viszonyulásainkat. Ez az ellenőr-

zés a fogalmakban-szavakban aztán kibontotta a bennük és mögöttük vonuló történelmiségünket is, jelenünket is, perspektívánkat is, és főleg azt, ahogyan viszonyulunk a kellés és levés dialektikájában történelmünkhöz, jelenünkhöz, perspektívánkhoz.

*Gyermekkora gyermekkorunk. Velünk nevelkedett a gép.
Kezes állat. No, szóljatok rá!
Mi tudjuk a nevét.*

József Attilához hasonlóan ebben a nevéen szólító megtalálásban heurisztikusak Bretter teljes magyarázatokat hordozó nyelvfilozófiai esszéi.

A valóság fogalmi kontrollja Bretternél nem deklaráció, még csak nem is monológ, hanem közösségi. Kedvelt metaforája — az ember gondolkodó nád-szál (Pascal) — írásaiban megszüntetve őrződik: a filozófiai gondolkodás magányosságát a gondolkodásra készítés közösségével tagadja. Ez kiténik kötetének címéből is.

A *jelen*. Bretter tudja: minden a jelenre vonatkozik. Már első kötetében is központi kérdés volt a köztes „ma” és a reális jelen ellentétezése (például a *Kentaurok dilemmájában* vagy az *Eszményeink és a világban*). Itt a korábbi „Vágyak — emberek — istenek” parabolikusan ismeretelméleti szintjét a jelen nyelvi szintje váltja fel, amelyben szavaink, fogalmaink az értelem ítélőszéke előtt kötelesek önmagukat tisztázni: a múlt is, a jövő is, de a jelen is. És jelentéseik tisztázása során új létre kapnak. A múlt valóban történelmivé válik: múlt lesz, amely nem ok és nem okozat, nem igazoló és nem felmentő, hanem a *van*, amit igazolni sem, felmenteni sem lehet, csak viszonyítani és hozzá viszonyulva tovább előre menni. Mert az, aki számára a történelem csak a „reális események kronológiája, a történelem szemlélete pedig az események leírása, ezzel egy olyan eseménysor birtokába jut, amelynek utolsó tagja a szükségszerűség erejével igazolja a megelőző sor minden eseményét. Az irodalom reális története e kronológia tükrözése: minden irodalmi igényű munka úgy szükségszerű, ahogy létrejött. Az érték a reális eseménysor és a tükröző művek összhangjából születik. Minden irodalmi mű érték, ha megfelel a történelminek tekintett eseménynek. Az irodalmi mű »hiányosságainak« oka a történelem... vagy a helytelen tükrözés. A múlt teljes egészében igazoló-dott, a helyesen tükröző mű pedig az érték rangját kapta. Ime, a dogmatikus szemlélet megalapozása.” (302—303.)
Vagyis: a viszonyulás és viszonyítás fo-

nákja, amelyben a viszonyulóból viszonyított lett: a jelen (viszonyuló) és a múlt (viszonyított) kapcsolata megfordul, és a jelennel (itt: viszonyított) megmagyarázza a múltat (itt: viszonyuló). Az alakul tehát, ami már nincs. Ezért az, aki alakítja tulajdonképpen, az sincs, hiszen a múltban él, azt alakítja.

A jövő is történelmi lesz, de szintén csak a jelen perspektívájában. „A jövő pedig — eszmény. Az eszmény és reális viszonyában nincs szó két egyenrangú tag viszonyáról; a döntő jelentősége a reálisnak van. A reálisból kell kiindulni, a reális kell elismerni, hiszen ebben vivjük meg harcainkat, és e harcban közelíthetünk az eszményi felé. Nincs szó két egyenrangú tag dialektikájáról, hanem a reális dialektikájáról, amely kitermeli, »kiizzadja« magából az eszményt. saját hiányainak felismerése révén. Az eszményt a reálisban meglévő örök hozzák létre.“ (94.)

A jelen így válik történelmi valósággá: olyan közép, aminek előtte és utána van, amit előtte determinál, és ami utánját determinálja: vagyis a meghatározott és perspektivikus tettek mezője, amely a múlthoz viszonyítva és a jövő fényében nem köztes *ma* valamilyen tegnaphoz és valamilyen holnaphoz viszonyítva, hanem a reális cselekvések *indicativus praesense*. Bretter grammatikájában tehát a jelen önálló entitássá válik a dogmatikus szemlélettel szemben, amely egyszerűen múlttá degradálja, de egy olyan ábrándos romantikával szemben is, amely felejtve őt mindig csak a jövőben eljövendőnek gondolja.

A fogalmiság szintjén végzett elemzéseit a nyelviség szintjén is ellenőrzi, hiszen a nyelv közvetít valóságunk és reflexióink között, és éppen ezért feladata: pontosan kifejezni a (gondolati és reális) valóságot. Szintézisnek tűnik ebben az értelemben a múlt—jelen—jövő fogalmi és nyelvi felülvizsgálásában az *Adalék egy hely és egy időhatározó sajátosságaihoz* következtetése: „Pontosabban ragadjuk meg a valóságot, ha az »itt és most« elvébe a köznapi nyelv számára is elfogadható módon bevezetjük a cselekvés és a folyamatosság mozzanatát, ha tehát ezt az elvet az ITT és MÁST formulájában megszabadítjuk a konvencionális nyelvi ballasztok egyikétől. Az »itt és most« nyelvi-ideológiai kritikája hozzájárulás kíván lenni azok tevékenységéhez, akik eddig is a meglévő kritikájában cselekedtek. Ebben a nyelvi fordulatban sokan találnak pozitív ösztönzést, ám a tett hatékonysága csak növekedhet a kétértelműségek leküzdésével.“ (127.)

De azáltal, hogy történelmivé válik a múlt, egyben jelenidejű is lesz, mert a jelen számára valóvá válik: a jelen múltja. Bretter így viszonyul Marx, Lenin gondolatvilágához (*Lenin, vagy a teljes magyarázat elve; A dialektika Hegeltől Marxig*), de ugyanígy értelmezi az antik filozófia (Hérakleitosz), a madáchi tragikum (*Ádám harca Luciferrel, avagy idő és egzisztencia a Tragédiában*) jelenidejűségét is. És ebben a keretben elemzi D. D. Roșca főművét, a *Tragikus létet* (Bretter különben e mű első fordítója), avagy Lukács György életművét. Méliusz-elemzésében már maga a cím — *Furcsa: történik velünk valami, és mi önmagunk történetünk* — is a jelenidejűség igénylését és a fejlődés vigyázását előlegezi.

A *párbeszéd*. A jelenidejűség *indicativus praesense* Bretternél a jelenidejűvé tétel *conjunctivus praesens*évé fokozódik: párbeszédvé erősödik. Ahogy Arisztotelész mondaná, Bretter olyan utat választott a lényeg felé, amelyen „megszólataltja hősét“, a megidézett gondolatot, „de ő maga is beszél“: tovább gondolja (és gondoltatja) a gondolatot. Párbeszédei ezért többszörűek: a témát végig vitatkozva tárja fel, a megidézett gondolat és kritikája kettősében, de oly módon, hogy a *gondolat és kritika* párbeszédét az olvasó tovább dialogizálja a *bemutatott gondolat és az olvasó, a kifejtett kritika és az olvasó*, valamint a bemutatott gondolat és kritikája és saját gondolatai szintjén. Persze, ezek a végiggondolt és gondolható ellentétezesek mind Bretter módszeréből következnek: nem áll meg a gondolat párbeszédében, a tézis szimpla deklaratív ismertetésénél vagy valamilyen egyszerű-megszüntető tagadásánál, hanem mindig reális gondolati többletet hoz létre; vagy a tézis pozitív értelmezésében vagy a tézissel szembeállított, a szimpla tagadáson túl önálló tartalommal is rendelkező antitézisen. Ez tükröződik Gáll Ernő vagy Rác Győző írásainak elemzéseiben (*Dialogus a humanizmusról; „Mit akarok én megérteni? Az idő jelentőségét, és belső mivoltát...“* [Ágoston]) és a *Címnélküli vitáiratban*, de jellemző magára a tanulmánykötet egészére is. Amint szavakból jön létre a nyelv, úgy emelkedik teljes magyarázattá a fogalmak, szavak felülvizsgálata is. Mert meg lehet és meg kell minden korban magyarázni a valóságot. Ez a *magyarázatigény* a fogalmiság előfeltétele. A fogalmiság pedig a teljes magyarázat előfeltétele. Mert a teljes magyarázat csak fogalmi lehet. Bölcsője a nyelv. Létrehozója a bölcselő. A teljes magyarázat részleteiben is, egészében is a filozófia egyik

létezési módja — folytonosságában mindig a totális modellalkotás „előlétezése”. Mert minden filozófia a filozófiatörténet egy pontja, és a pontoknak történetük van: ők a filozófiatörténet pontjai még akkor is, ha bizonyos okok miatt nem haladják (nem haladhatják) meg korabeliségüket, és megrekednek a teljes magyarázat elemeiben. A totális modell megalkotása helyett meg kell békülniük a teljesség filozófiai bírásának az illúziójával. Mert a nyelvfilozófiai szint csak a vélt totalitás szintje, a reális totalitás csak a nyelvi szint filozófiai meghaladásával jön majd létre akkor, amikor a megmagyarázott szavak jelentései filozófiai kategóriákká dinamizálódva a szavakban tükrözött teljes valóság totális modelljévé rendeződnek: Filozófiává. És ezért csak állomás, de nem végállomás ez a kötet. Hiszen maga Bretter az, aki felülbírálja eddigi eredményeit a szövegét mondó esszéíró és a szöveget előállító tanulmányíró közötti különbség jegyében. És ez a különbségtétel rejtetten a teljes magyarázat és a filozófiai totális modell közötti különbség kritikája is: *ironia*, amelyben a bírálat tárgya és alanya egybeesik. A teljes magyarázat szövegét mondó esszéíró Bretter belátja: éppen azért, hogy szövegét mondja, nem képes a szöveg (értsd: totális modell) előállítására is; ez a tanulmányíró Bretterre marad. „Vesszőfutásról van szó: saját kortár-

saként meg kell értenie korát, de ő benne él a világban, amit érteni szeretne, tehát nem helyezkedhet kívülre, hogy helyét, helyzetét értelmezze. E külső konstrukciójához fogott volna, de előbb körülnézett, s az, amit látott beszédre bírta.“ Paradoxul: Bretter perspektívája itt még az esszé meghaladása az esszében; célja: minél egyetemesebben (ha ugyan ezt a szót fokozni kell?) általánosítani a nyelvi szintről a filozófiai felé, de olyan „metafizikai mélységgel“, amely nem tántorítja el olvasóját az út további szakaszában sem. Tehát esszéiben maradni, filozófiai esszéiben.

De valószínű, mégsem marad meg ebben a műfajban. A költőkről szokták mondani: akkor hallgatnak el, ha filozófusok lesznek. Ennek a mondásnak a hangulata cseng vissza Lukács Györgynél is, amikor a *Philippe* kapcsán *A lélek és a formákról* így ír: „Most tudomány jön. Lassan. És talán megjön kárpótlásul az elmaradólíráért — az igazi metafizika.“ (Lukács György levele Popper Leóhoz, 1910. október.) Brettert is megkísértik majd nagy filozófiák monografikus igényei. És minden bizonnyal nem tud majd ellentállni...

De biztos, hogy visszatér majd az esszéhez és a nyelvfilozófikus szinthez is talán, a totális modell újabb teljes magyarázatai érdekében.

Angi István

„Hármas kistükör”

Van értelme a riportírásnak? Ez nem vitás (legalábbis szerintem). Van értelme azonban a riportkötetnek? Ez már megkérdőjelezhető (egyesek szerint nem).

A kérdőjelezés nem egyirányú. S nem úgy igazodik, mint mondjuk a dráma vagy regény esetében. Mert van újságriport, egyetlen napra szánt tudósítás, de nincs napiregény, noha ismerünk — sajnos, manapság már nemigen olvashatunk — hírlapokban közölt, napi adagokban tálalt tárcaregényeket. De mindettől függetlenül nem vitás, hogy a regény, dráma, novella, vers öhatatlanul hosszabb életre szült műnem, mint a riport.

Ezzel persze — jól tudom — máris beportyázok a tilosba, a sokak szerint lezártnak tekinthető vitába, amelynek summája így hangzanék: nincs több-

féle riport, csak kettő: jó és rossz. No, tetszik, nem tetszik (lehet, hogy a saját készülékemben van a hiba), én sokféle riportot olvasok. A napilapigényel és -rendelgetéssel (ami nem azt jelenti, hogy rosszul) megírtól a szociográfiai főlvétel-riportig. Aki nem hinné, hogy így van, vegyen kézbe két könyvet. Egy afféle gereblyélet-kötetet, amelybe (színes) hangulatképtől a (különben érdekes) napitudósításig mindent bebárázaltak (sajnos, van ilyen könyvünk is), s egy magasabb, tanulmányosintű, szociológiai riportokat, folyóiratokban megjelent útirajzokat tartalmazó könyvet: nyomban szembetűnik a súlykülönbözet, az értékelbillenés.

A kötetbe-igazítás lakmuszpapír-szerpet játszik. Kideríti, hogy a napirportnak a könyvköztös sem biztosít örök életet, mi több, hangsúlyozza mu-